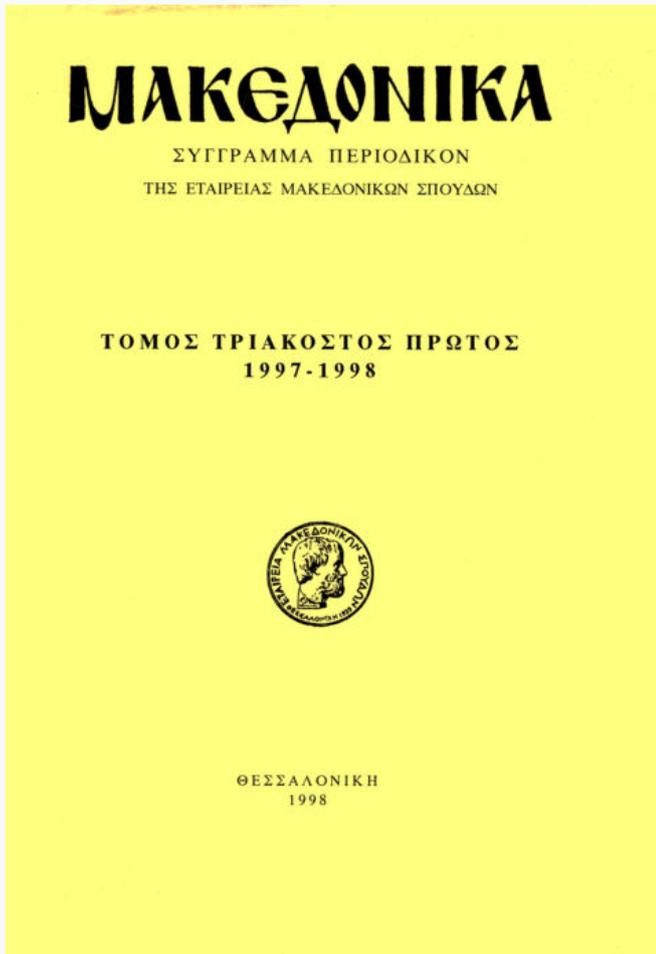

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.143](https://doi.org/10.12681/makedonika.143)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1998). Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche. *Μακεδονικά*, 31(1), 429–432. <https://doi.org/10.12681/makedonika.143>

Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 42), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1998, XIV + 162 σελ., 40 πίνακες, 4^ο.

Μεταξύ των πολλών μεσαιωνικών εκκλησιών της Κωνσταντινουπόλεως που υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές, άλλαξαν χρήση και έχουν σήμερα σχεδόν τελείως εξαφανισθεί, καταλέγεται ο γνωστός με την τουρκική ονομασία Όνταλάρ τζαμί ναός. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλεως, κοντά στην Μονή της Χώρας, και έρειψώθηκε κατά την μεγάλη πυρκαϊά που κατέστρεψε την συνοικία αυτή τό 1919. Γνωστό είναι ότι παραχωρήθηκε στους δομηνικανούς τό 1475, όταν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Γενουάτες πρόσφυγες από την Κριμαία, και ότι μετετράπη σέ μουσουλμανικό τέμενος τό 1640. Όπως και άλλοι βυζαντινοί ναοί της Βασιλεύουσας, έγινε για πρώτη φορά γνωστός από τό βιβλίο του Πασπάτη *Βυζαντιναί Μελέται* (1877). Από τότε μνημονεύεται αρκετά συχνά στην βιβλιογραφία και προτάθηκε ή ταύτισή του μέ διάφορα μνημεία που αναφέρουν οί πηγές, έλειπε όμως μία συστηματική δημοσίευση και αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών και των γλυπτών του, παρά την ανασκαφή που διενήργησε τό 1934-1935 ο Έλβετος κλασικός αρχαιολόγος Paul Schazmann (1871-1946) και τά δύο άρθρα που δημοσίευσε. Τό κενό αυτό έρχεται νά καλύψει, βασιζόμενος κυρίως στά κατάλοιπα του Schazmann, ο κ. Stephan Westphalen. Τό βιβλίο του βασίζεται στην διδακτορική του διατριβή, που ύποστηρίχθηκε τό 1995 στό Πανεπιστήμιο του Freiburg im Breisgau.

Μετά τόν Πρόλογο και τόν Κατάλογο συντομογραφιών (σσ. IX-XIII) ακολουθεί Εισαγωγή, όπου εκτίθενται ή ιστορία του μνημείου και οί σχετικές έρευνες, σχολιάζεται ή προσφορά του Schazmann και δημοσιεύονται 38 σκαριφήματά του (σσ. 1-21). Τό Πρώτο Μέρος αφορά στην αρχιτεκτονική. Περιγράφεται πρώτα και σχολιάζεται τό αρχικό κτήριο, ή κρύπτη και ή ύποδομή του δεύτερου ναού (σσ. 23-47), και ακολουθούν λεπτομερεστάτη περιγραφή του ναού αυτού (σσ. 48-65), διαπραγμάτευση των τυπολογικών χαρακτηριστικών και της τοιχοποιίας του (σσ. 65-83) και χρονολόγησή του (σσ. 65-66). Τό Δεύτερο Μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην ζωγραφική. Έξετάζονται διαδοχικά οί τοιχογραφίες του αρχικού ναού (σσ. 85-106), της κρύπτης του (σσ. 106-110), της δεύτερης εκκλησίας (σσ. 110-135) και των τάφων της ύποδομής (σσ. 135-140). Σέ Παράρτημα περιγράφονται τά γλυπτά που προέρχονται από τό Όνταλάρ (σσ. 141-150). Στίς σσ. 151-155 αναγράφονται τά σχέδια των καταλοίπων του Schazmann (λείψωμα μέ 75 σχέδια και 31 μονόφυλλα), και ακολουθεί στίς σσ. 155-159 κατάλογος 108 φωτογραφιών του κτηρίου, των τοιχογραφιών και των γλυπτών που είχε στην διάθεσή του ο συγγρ., χωρίς δυστυχώς νά συσχετίζονται μέ τίς φωτογραφίες που δημοσιεύονται στό βιβλίο. Άς σημειωθεί ότι δέν μπόρεσε νά συμβουλευθεί τό Φωτογραφικό Άρχείο της Ύψηρεσίας Άναστηλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, που φυλάσσεται στό εκεί Άρχαιολογικό Μουσείο. Τό κείμενο τελειώνει μέ Εύρετήριο των κυρίων ονομάτων στίς σσ. 160-162. Η πλούσια εικονογράφηση άποτελείται από 68 φωτογραφίες και σχέδια εντός κειμένου και από 40 πίνακες.

Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ σώζονται τὸ τριμερές Ἱερό Βῆμα καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, πού εἶχε πλάτος 11,65 μ. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν πιθανότατα τρίπλευρες καὶ ἐξεῖχαν περισσότερο. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς προθέσεως ἐξέχει, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὴν Κοίμησι τῆς Νικαίας. Τὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν συνεχόμενη πλευρὰ τῆς νότιας ἀψίδας διαφθρώνουν τυφλά ἀψιδώματα. Στὸν κυρίως ναὸ σώζονται τὰ ἀνατολικά τμήματα δύο πεσοῶν καὶ ἰσοπλατεῖς πρὸς τοὺς πεσοῦς αὐτοὺς παραστάδες, πού ἐξέχουν ἀπὸ τὸ μέτωπο τῶν τοίχων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ ἱερό ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἦταν πιθανῶς κατὰ τὸν συγγρ. τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰ. (οἱ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ, πού τοποθετοῦνται γύρω στὸ 1000, παρέχουν ἕναν *terminus ante quem*). Κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερό Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ ὁ Schazmann ἀπεκάλυψε δύο συγκοινωνοῦντα ἀψιδωτὰ δωμάτια τὰ ὅποια, σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, δέν εἶχαν νεκρικὸ χαρακτῆρα.

Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα χρησιμοποιήθηκε τὸν 12ο αἰῶνα ὡς ὑποθεμελίωση γιὰ ἕναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναὸ μὲ νάρθηκα, στενωτέρω κατὰ 0,85 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ, τοῦ ὁποῦ οὐ κατὰ μήκος ἄξων εἶχε μετατοπισθεῖ βορειότερα κατὰ μισὸ περίπου μέτρο, καὶ πλαισιωνόταν ἀπὸ προσκίσματα στὴν βόρεια καὶ νότια πλευρὰ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου κτίσθηκαν τοῖχοι γιὰ νὰ φέρουν τὰ ὑπερκείμενα φορτία καὶ σχηματίσθηκαν ἔτσι μικροὶ θολοσκεπεῖς χώροι, πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους. Μερικοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς χώροι ταφῆς ἢ δεξαμενές. Στὰ τόξα τῶν διόδων χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Συγκρίνοντας τὸ ὄνταλό μὲ ἄλλους ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι ἀνήκει σὲ μὴν ὁμάδα ναῶν τοῦ 12ου αἰ., στὴν ὁποία περιλαμβάνει τὴν Κοσμοσώτειρα τῶν Φερρών καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Νέρεξι, ὅπου τὰ παραθύρα τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς εἶναι σχετικῶς στενά καὶ τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα ἦταν πολυγωνικὴ —πεντάπλευρη ἢ ἐπτάπλευρη—, ἡ βόρεια καὶ πιθανώτατα καὶ ἡ νότια τρίπλευρη. Στους πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται οἱ συνήθεις στὴν Κωνσταντινούπολη κόγχες. Ἡ πρόθεση εἶχε ἐπιμήκεις ἀναλογίες, ἐνῶ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ. τὰ παραβήματα τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ναῶν εἶναι τετράγωνα. Γιὰ λόγους πού ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἀρχικὸ κτίσμα, ὁ χώρος νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν πρόθεση καὶ ἐξέχει στὰ νότια καὶ ἀνατολικά. Ἀπὸ σωζόμενα στοιχεία συνάγεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τροῦλλο ἢ φουρνικό. Ὁ συγγρ. τὸ παραλληλίζει μεταξὺ ἄλλων μὲ τὰ παραβήματα τῆς Κοσμοσώτειρας καὶ τοῦ Νέρεξι, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀναφέρει ὅτι πρόκειται ἐκεῖ γιὰ πεντάτρουλλους ναοὺς. Δέν ἀποκλείεται νὰ ἐπρόκειτο γιὰ παρεκκλήσιο καὶ ὄχι γιὰ διακονικὸ. Ὁ νάρθηκας, πού εἶναι τετραμερῆς, ἐπιτείνεται περισσότερο στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὴν βόρεια στοά. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα κωνσταντινουπολιτικὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. οἱ στενές πλευρές του εἶναι εὐθύγραμμες, ἐνῶ σὲ ἀρχαιότερους ναοὺς σκηματίζουν συχνὰ ξέδρες. Ὁ συγγρ. δέν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ κατιχνομένων πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Ἡ ἄβαθῆς κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν βασιλεῖα πύλη θὰ ἐκσμετῆ μὲ τοιχογραφία καὶ ὄχι μὲ εἰκόνα, ὅπως διαβάζομε στίς σσ. 76 καὶ 110. Ἡ βόρεια στοά ἦταν πιθανώτατα ἀνοικτὴ στ' ἀνατολικά, ὅπου θὰ ὑπῆρχε μιά σκάλα λόγω τῆς κατοφρέρας τοῦ ἐδάφους. Νότια στοά δέν σώζεται, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὅμως τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν ὑποδομή.

Ἡ ἀνωδομὴ τοῦ δευτέρου ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλαγὴ ζωνῶν χοντροπελεκημένων λίθων τοποθετημένων σὲ ἄφθονο κονίαμα, καὶ διπλῶν ἕως τετραπλῶν σειρῶν

πλίνθων, ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν λεπτότερα τούβλα καλυμμένα από τό κονίαμα. Τīs σειρές τών λίθων και τών εμφανών πλίνθων τονίζουν εγγράφακες γραμμές, πού στίς ζώνες τών λίθων μμοϋνται συχνά πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Ἀμιγύη πλινθοδομή άταντά στήν θολοδομία. Σχετικά μέ τήν τεχνική τής υποχωρημένης πλίνθου διατυπώνεται ἡ άποψη ότι, εκτός τών αισθητικῶν, τήν επέβαλαν και οικονομικοί λόγοι, επειδή τά μή όρατά τούβλα τών ενδιαμέσων στρώσεων θά ἦταν δευτέρας διαλογῆς ἢ θά προέρχονταν άπό κατεδαφίσεις, όπως άλλωστε και μέρος τών λίθων (σ. 79). Ἡ τοιχοποιία τοῦ Ὀντάλαρ παραλληλίζεται μέ τής Κοσμοσωτείρας τών Φερφρών (1152) και τοῦ Ἁγίου Ἀβερκίου στους Ἐλεγκούς τής Βιθυνίας (1162). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ πλαισίωση τών παραθύρων μέ καμπύλες πλίνθους και τά κάθεται πλίνθινα τριγωνικά στοιχεία πού σώζονται στήν βόρεια πλευρά (σ. 83, εικ. 47). Ὅσον άφορά στό πράγματι άσυνήθιστο πρώτο στοιχείο, τοῦ όποιου ένα μόνο παράλληλο προσάγει ό συγγρ., στόν Ἅγιο Γεώργιο τών Μαγγάνων, άπαντά έπίσης στό τέλη τοῦ 11ου αἰ. στόν κοιμητηριακό ναό τοῦ Βαδκονο, όπου τά πλαίσια τών παραθύρων είναι πώρινα (Α. Grabar, «Les églises sépulcrales bulgares», *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* I (1921-1922) εικ. 89. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εικ. 242) και άργότερα στόν Ἅγιο Γεώργιο τής Μονῆς Πολοδσκο στήν Βόρεια Μακεδονία, όπου τά καμπύλα τούβλα έναλλάσσονται στό τύμπανο τοῦ νοτίου σκέλους μέ άποστρωγγυλεμένους λίθους (Γ. Βελένης, *Ἐρμηνεία τοῦ έξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30).

Οἱ τοιχογραφίες άνήκουν σέ διάφορες φάσεις. Στο Ἱερό Βῆμα τοῦ άρχικοῦ ναοῦ βρέθηκαν κατά τήν άνασκαφή δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Στο άρχαιότερο, πού ό συγγρ. συσχετίζει μέ τīs τοιχογραφίες τής κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά και χρονολογεῖ ενδεικτικά περί τό 1000, άνήκουν τό κάτω μέρος ιεράρχου και τέσσερις άπόστολοι άπό παράσταση τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται νά ἦταν ό ιεράρχης μετωπικός, παρά στραμμένος πρὸς Ἀνατολάς. Σέ νεότερο στρώμα, πού ό συγγρ. τοποθετεῖ στά μέσα τοῦ 11ου αἰ., άνήκουν τμήματα τής Κοινωνίας τών Ἀποστόλων στους πλάγιους τοίχους και ό άγιος Μερκούριος όρθιος, μέ στρατιωτική ένδυμασία. Στο άνατολικό τμήμα τών πλαγιῶν κλιτῶν τοῦ άρχικοῦ ναοῦ άποκαλύφθηκαν τέσσερις άταύτιστες μορφές άσκητῶν και παράσταση τοῦ Προδρόμου. Διατηροῦνται άποσπασματικά και κρατοῦν άνεπτυγμένα ειλητάρια μέ δυσξύμβλητες έπιγραφές, πού ό συγγρ. δέν μπόρεσε νά ταυτίσει, πλὴν τής έπιγραφῆς τοῦ Προδρόμου. Στο ειλητάριο τοῦ πίν. 19.3 εἶναι γραμμένο τό ὑπ' άριθμόν 4 άπόσφλημα τοῦ άγίου Ἄντωνίου (Ἀϋτή εστίν ἡ μεγάλη έργασία τοῦ ανθρώπου, ἵνα τό σφάλμα έαυτοῦ βάλῃ ένώπιον τοῦ Θεοῦ και προσδοκῆση πειρασμόν ἕως εσχάτης άναπνοῆς: Ἄποσθλήματα γερόντων, εκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 44): συνεπῶς ό εικονιζόμενος άσκητής εἶναι ό άγιος Ἄντώνιος. Στο τεταρτοσφαίριο τής άψίδας τής κρύπτης σώζεται σέ πολύ κακή κατάσταση παράσταση τής Θεοτόκου ένθρόνου Βρεφοκρατούσης μεταξύ δύο άγγέλων πού κρατοῦν λάβαρα. Ὁ άριστερός κρατεῖ και σφαῖρα. Στους τοίχους τής κρύπτης εἰκονιζόταν πλῆθος άγγέλων, στραμμένων πρὸς τήν άψίδα. Ὁ Schazmann εἶχε χρονολογήσει τόν διάκοσμο αὐτόν στόν 7ο αἰ. Ὁ κ. Westphalen κατεβάζει τήν χρονολόγηση στόν 10ο-11ο αἰ.

Ὁ ναός τοῦ 12ου αἰ. έκοσμεῖτο μέ τοιχογραφίες, πού ἦσαν όρατές μέχρι τήν μετατροπή του σέ τέμενος, και μέ ψηφιδωτά, άν κρίνει κανεῖς άπό τόν μεγάλο άριθμό ψηφιδῶν πού άπέδωσε ἡ άνασκαφή. Λείψανα τοιχογραφιῶν, πού ἔχουν σήμερα καταστραφεί, ὑπήρχαν μόνο στοῦ διακονικό ἢ παρεκκλήσιο νοτίως τοῦ κυρίως ιεροῦ, πού δέν εἶχε ένσωματωθεῖ στό τζαμί. Ἡ διακόσμηση περιελάμβανε τρεῖς ζώνες: μίμηση

ὀρθομαμαρτώσεως, ὀλόσωμους ἁγίους στραμμένους πρὸς τὴν ἀψίδα καὶ σπηνές τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου. Ὁ συγγρ. τὴν συσχετίζει μὲ ὑστεροκομνηνεῖα ἔργα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Νέρεξι καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ σιναΐτικοῦ κώδικος 221 καὶ τὴν τοποθετεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ δευτέρου ναοῦ.

Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ὑποδομῆς τοῦ δευτέρου ναοῦ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφῶν ποῦ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεώς του καὶ τῆς Ἀλώσεως: Τρίμορφο μὲ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς καὶ ἓνας ἱεράρχης, ὁ ἐνθρονος Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πιθανῶς ὁ Προδρόμος. Στὴν δυσανάγνωστη ἐπιγραφή τῆς δευτέρας συνθέσεως (σ. 137) διαβάζω ΔΟΥΛΥC ἀντὶ ΔΟΥΛΙC καὶ ΚΥΡCΑΜΙ ἀντὶ ΚΥΡCΑΛΙ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γλυπτά ποῦ περιγράφονται στό Παράρτημα ἔχουν χαθεῖ. Βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἢ στὴν γειτονία του· μερικά εἶχαν ἀποδοθεῖ στόν ναό τῆς Ἁγίας Εὐφημίας.

Διάφορα χαρακτηριστικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου — ἡ ἐπιμήκης πρόθεση, ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ τοιχοποιία — ὀδηγοῦν σέ χρονολόγησι γύρω στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Τό πλησιέστερο πρὸς τό ὄνταλό μνημεῖο εἶναι ἡ Κοσμοσώτεια τῶν Φερῶν. Σέ συνδυασμὸ μὲ τίς ὑστεροκομνηνεῖες τοιχογραφίες τοῦ διακονικοῦ, ὁ κ. Westphalen τό χρονολογεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

Τό βιβλίον τοῦ κ. Westphalen εἶναι μιά πολύ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία γιά τὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ συγγρ. ἔχει πολύ καλή γνώση τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ διαπραγμάτευση εἶναι συνήθως ἐξαντλητική καὶ πειστική. Ἡ παρουσίαση εἶναι πολύ ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ στίς ἄλλες μονογραφίες τῆς ἴδιας σειρᾶς, ἡ ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν ἀψογή. Τυπογραφικά λάθη ὑπάρχουν λίγα, κυρίως στίς γαλλικῆς λέξεις. Στὴν σμμ. 171 διάβαζε latinité ἀντὶ γιά latinité, στὴν σμμ. 303 Descouedres ἀντὶ γιά Descouedres, στὴν σμμ. 447 Monastère καὶ Météores ἀντὶ γιά Monastere καὶ Meteores, στὴν σμμ. 570 épaule ἀντὶ ἐpule, στὴν σμμ. 576 inscription ἀντὶ inscripction, στὴν σ. 143 ἀριθ. 5 Pralong ἀντὶ Prolong. Στὴν σμμ. 351 ἀντὶ γιά Černigon διάβαζε Černigon, στὴν σμμ. 364 καὶ στὴν σ. 160 ἀντὶ Staunτου διάβαζε Staurου ἢ Stavrou, στίς σσ. 123 καὶ 162 Sušica ἀντὶ Sušica, στὴν σ. 127 ἀριθ. 34 Vorwürfe ἀντὶ γιά Vonwürfe, στὴν σ. 140 Loros ἀντὶ Lorors.

*Ἐς εὐχρηστέμει νά βρεθοῦν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ποῦ νά ἐκμεταλλευθοῦν τὰ κατάλοιπα παλαιότερων ἐρευνητῶν μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ πληρότητα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Α. Παπάξης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Ναούσης, ἀρ. 26, Βέροια 1995, σσ. 246.

*Ὁ κ. Δ. Παπάξης εἶναι ἐκπαιδευτικός, ἀλλὰ τό πάθος του γιά τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας τόν ὀδήγησε στὴν ἐρευνα συναφῶν θεμάτων, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι αὐτοτελεῖς ἢ δημοσιευμένες μελέτες σέ ἐπιστημονικά περιοδικά. Θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τό βιβλίον του γιά τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Βεροίας, τό ὅποιο προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Βεροίας καὶ